

INLEIDING

Zestig jaar Europa in de Nederlandse politiek

In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 12 september 2012 speelde de Europese Unie (EU) in de campagnes van een aantal politieke partijen een uitgesproken positieve dan wel juist uitgesproken negatieve rol. D66-leider Alexander Pechtold prees de EU als een 'waarborg voor vrede, veiligheid en welvaart' en bepleitte een verdere overdracht van bevoegdheden aan Brussel.¹ 'D66 zegt JA tegen Europa', meldde het verkiezingsprogramma van zijn partij getiteld 'En nu vooruit': 'In een wereld met opkomende grootmachten en uitdagingen die landsgrenzen overschrijden is het cruciaal dat Europa samenwerkt. (...) Zodat wij met een sterke euro financiële stabiliteit en groei kunnen realiseren. Zodat wij gezamenlijke waarden en rechten kunnen beschermen. En zodat wij Europa met een politieke unie sterker en democratischer kunnen maken.'² De polariserende campagne voor de Europees Parlementsverkiezingen van 2009, toen onder de leus 'Europa? Ja!'; werd zo nadrukkelijk voortgezet.

Aan de uiterste andere zijde van het politieke spectrum meende de Partij voor de Vrijheid (PVV) dat Nederland de EU diende te verlaten. Het PVV-verkiezingsprogramma van 2010 had al betoogd dat de Europese Unie een 'aantasting van onze democratie' vormde. De EU ging, aldus de PVV, steeds meer lijken op de voormalige Sovjet-Unie. Deze 'EUssr' was verworpen tot 'een superstaat met vergaande bevoegdheden zonder voldoende democratische controle. Het zogenaamde parlement heeft geen enkele invloed. Met massieve propaganda probeert Brussel zich overeind te houden. Maar ook de miljarden belastinggeld die men daar in stopt [kunnen] niet verhullen dat het EU-nationalisme op steeds minder steun kan rekenen.' Dat 'EU-nationalisme' moest 'de kop worden ingedrukt'.³ '(...) Nederland als provincie van de Europese superstaat daar zit niemand op te wachten (...) Hun vlag halen we neer, hun "president"⁴ gaat zijn kleinkinderen vermaken en hun volkslied zingen ze maar onder de douche. Nederland moet blijven!'⁵ Met

haar programma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2012 getiteld ‘Hún Brussel, óns Nederland’ trok de PVV de nadere consequentie zich als afscheidingsbeweging te presenteren. Het programma werd door PVV-leider Wilders als ‘onze onafhankelijkheidsverklaring’ gepresenteerd, waarbij hij het exclusieve belang van de passages over Europa benadrukte: ‘De PVV is tot 12 september een one-issuepartij: het gaat alleen maar over de EU.’⁶

Een dermate uitgesproken politisering van Europa en de plaats van Nederland in Europa was een noviteit. Voorheen speelde Europa als verkiezingsthema in de Nederlandse politieke verhoudingen een ondergeschikte rol. Zelfs kende de Nederlandse politiek gedurende bijna een halve eeuw, vanaf de vroege jaren vijftig tot laat in de jaren negentig van de vorige eeuw, een vrijwel Kamerbrede overeenstemming over het nut van – en de noodzaak tot – Europese samenwerking en integratie. De constructie van een supranationaal (bovenstatelijk) Europa was gedurende die decennia een gemeenschappelijk gedragen ideaal. Die overeenstemming vormde zo ook een ‘positief taboe’, een heilige graal, die – zo vond men in brede kring – niet door partijpolitieke twisten en tweedrachten bezoedeld mocht worden.

Deze parlementaire bijna-consensus voor een verenigd Europa werd gedurende die decennia gedragen door het brede midden van het partijenspectrum: van de sociaaldemocraten van de PvdA tot en met de liberalen van de VVD, met de christelijke en andere partijen daartussenin. Enkel aan de randen van het politieke landschap onttrok men zich aan het gemeenschappelijke Europa-ideaal. Aan de linkerkant waren dit de Communistische Partij van Nederland (CPN) en, vanaf 1959, de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP). Aan de rechterkant distantieerden de christelijk-orthodoxe Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP), en vanaf de jaren zestig achtereenvolgens het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Boerenpartij (BP) zich van het gangbare denken over Europa; ook de Centrumdemocraten (CD)⁷ van Hans Janmaat deden dit.

Dit Europa-ideaal van de bijna-consensus was een elite-ideaal. De publieke opinie van de Nederlandse bevolking inzake Europese samenwerking en integratie kon lange tijd worden bestempeld als een van ‘permissieve consensus’. De burgers – welwillend dan wel onverschillig – bemoeiden zich niet met Europa en gaven de beleidsmakende elite⁸ alle ruimte om beslissingen te nemen ten aanzien van de Europese Gemeenschap en haar opvolger per 1993, de Europese Unie, evenals op andere beleidsterreinen binnen de Nederlandse politiek. Dit zou pas aan het begin van het nieuwe millennium veranderen: met de invoering van de euro en onder invloed van het opkomende gevaar van wereldwijd terrorisme, verruilden de burgers hun

onvoorwaardelijke steun aan de EU voor een kritischer houding. De permissieve consensus (ook wel: ‘toegeeflijke instemming’) verloor zijn vanzelfsprekendheid, al bleef hij grotendeels in stand.⁹

De benamingen van het ideaal varieerden in de tijd. Gedurende de jaren vijftig en zestig was ‘Europese eenwording’ het verklaarde doel. De verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog echoden na in een streven naar een vreedzame organisatie waarin de staten van Europa niet langer tegen elkaar opgezet maar met elkaar in een bovenstatelijk Europa verenigd zouden worden. ‘Nooit meer oorlog’ was hier het primaire achterliggende motief. Op de vraag naar de taakverdeling tussen de nieuwe Europese staatkundige constructie of *politeia* enerzijds en de staten die ze overkoepelde anderzijds, konden uiteenlopende antwoorden geformuleerd worden. In de regel liet men die discussie achterwege.

Vanaf de jaren zeventig sprak men veeleer van ‘Europese samenwerking en integratie’ of ook wel los van elkaar van ‘Europese integratie’ en ‘Europese samenwerking’. Integratie impliceerde overdracht van nationale bevoegdheden aan de Europese Gemeenschap, later de Europese Unie. Europese samenwerking was van vrijblijvender aard: de beleidsbevoegdheden bleven daarbij in de nationale hoofdsteden. Vele andere aanduidingen als het ‘Europese project’, de ‘Europese constructie’ enzovoort werden daarnaast gebezigd. ‘Nooit meer oorlog’ verloor zijn dominantie als motief aan het streven om de *economische* fragmentatie van Europa te boven te komen. Nu had het streven naar een economisch verenigd Europa voor een handelsland als Nederland al vanaf het begin van de jaren vijftig hoog in het vaandel van de nationale diplomatie gestaan. Op zoek naar nieuwe afzetmarkten voor de Nederlandse industriële en agrarische exporten had Den Haag sinds 1952 onder aanvoering van minister van Buitenlandse Zaken Jan Willem Beyen (partijloos) geijverd voor een Europese gemeenschappelijke markt onder bovenstatelijk bestuur. De economische crisis van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig onderstreepte nog eens de wenselijkheid de economische verdeeldheid van Europa te boven te komen. Wat geenszins afbreuk deed aan de oorspronkelijke *politieke* motivatie voor een supranationaal Europa. In antwoord op een vraag uit de Tweede Kamer of ‘Nederland nog altijd doende was om de molens van het supranationale idealisme te laten draaien’, antwoordde minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek (CDA) in het najaar van 1985 ‘dat wij behoren tot het land van de grote idealisten. Gelukkig maar, want wat zou Europa zonder die instelling moeten.’¹⁰ Bij de aanvang van het Nederlandse voorzitterschap van de Gemeenschap in het najaar van 1991 onderstreepte de regering nog eens het

belang dat zij hechtte aan het lidmaatschap ervan. Niet enkel vanwege de grote economische voordelen die dat Nederland bood, maar ook om de ‘diepere’ reden van de bovenationale inrichting van dit verband: ‘In een wereld waarin de noodzaak tot internationale samenwerking steeds groter en dwingender wordt, biedt een supranationale constructie met strakke spelregels voor alle deelnemers, doch voor kleinere landen verhoudingsgewijs meer, grotere garanties en kansen om hun invloed te doen gelden dan in strikt intergouvernementele kaders.’¹¹

Met de komst van de Europese Unie transformeerde de Europese Gemeenschap zich tot een samenwerkingsverband van staten met ook enkele federale trekken, zoals een gemeenschappelijke munt, een paspoort en zelfs nummerplaten voor auto’s. Maar was dat het gewenste eindpunt? Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken Piet Dankert (pvda) hield in september 1992 een onverbloemd pleidooi om in ‘de Nederlandse benadering resoluut te kiezen voor een toekomst als deelstaat van de Verenigde Staten van Europa.’¹² Maar was een dergelijk streven wel, of nog wel, kenmerkend voor ‘de Nederlandse benadering’? Van een hooggestemd maar tamelijk vrijblijvend ideaal begon Europa zich nu in het dagelijks leven van de burger te laten gelden. Van een samenwerkingsverband van regeringen kreeg het gedurende de jaren negentig de trekken van een vierde bestuurslaag, naast rijksoverheid, provincie en gemeente. Dat riep kritiek en tegenkrachten op die de parlementaire bijna-consensus na verloop van tijd inhoudelijk zouden aantasten en zijn draagvlak in de Nederlandse politieke verhoudingen zouden doen afbrokkelen. Was niet met het tot stand brengen van de Economische en Monetaire Unie van het Verdrag van Maastricht het Nederlandse Europa-doel bereikt? Het perspectief van uitbreiding van de Unie met de van het communistische juk bevrijde landen van Midden- en Oost-Europa riep twijfels op over het realiteitsgehalte van de federalistische idealen van Dankert c.s. vvd-leider Frits Bolkestein gooide de knuppel in het hoenderhok door als eerste van de beleidmakende elite de federalistische eindbestemming af te zweren. ‘Euroscepsis’, het expliciet bekritisieren van supranationale Europese eenwording als politiek doel, kon voorheen misschien nog afgedaan worden als een hobby van wereldvreemde intellectuelen en geboorneerde nationalistes, maar Bolkestein transformeerde het tot een nieuw en serieus te nemen element in het Nederlandse politieke debat. Zijn partij, de vvd, stond als eerste van de middenpartijen open voor de opkomende kritiek en tegenkrachten, wat bleek uit een jarenlange campagne voor een verlaging van de zogenoemde nettobijdrage, ’s lands financiële bijdrage aan ‘Brussel’.

Toen kort na de eeuwwisseling Europa richtpunt werd van meer algemene onvrede onder een deel van de bevolking, raakte de euroscepsis in een stroomversnelling. De stemmen op de Lijst Pim Fortuyn, die vanuit het niets 26 zetels behaalde, weerspiegelden een anti-establishment stemming, maar daarmee ook verzet tegen mondialisering en europeanisering van Nederland in het algemeen en de invoering van de euro en aankomende uitbreidingen van de EU met de landen van Midden- en Oost-Europa in het bijzonder. Zo daalde de steun in de Nederlandse publieke opinie voor verdere uitbreiding van de EU tussen 2002 en 2007 met 13 procentpunten van 58% naar 45%.¹³ Een pregnante uitdrukking van deze gevoelens vond plaats bij gelegenheid van het nationaal referendum over het grondwettelijk verdrag in de zomer van 2005. Een meerderheid van liefst 62% van de opgekomen kiezers verwierp de ontwerpgrondwet voor Europa. De van de VVD-fractie afgesplitste Groep Wilders, later omgedoopt tot Partij voor de Vrijheid (PVV), en de sinds 1994 in de Tweede Kamer vertegenwoordigde Socialistische Partij (SP) wierpen zich op als de voornaamste spreekbuizen van gevoelens van onvrede met Europa, terwijl omgekeerd D66 zich de meest uitgesproken pleitbezorger van een sterke EU en verdere Europeanisering van het openbaar bestuur toonde. In dit licht bezien is het niet verwonderlijk dat juist D66 en PVV bij de verkiezingen van 2012 (en eerder ook al bij de Europese verkiezingen van 2009) op dit thema diametraal tegenover elkaar kwamen te staan.

Euroscepsis en eurofilie: een categorisering

De bijna-consensus aangaande Europa was gericht op de totstandbrenging en verdere ontwikkeling van een bovenstatelijke Europese entiteit. Dergelijk *supranationalisme* kan dienen als een middel, als een instrument om andere doelen te verwezenlijken en te onderhouden. Zo beschermt het supranationale mededingingsbeleid van de EU de eerlijke concurrentie op de Europese gemeenschappelijke markt. Supranationalisme kon en kan ook als een doel op zichzelf nagestreefd worden. De opbouw van een Europese staatkundige constructie – de Verenigde Staten van Europa hierboven gememoreerd door Dankert – is dan behalve een middel ook een zelfstandig doel. Een dergelijk streven wordt wel als *federalisme* aangeduid. Supranationalisme als politiek streven kon en kan dus een federalistische achtergrond hebben, maar dat hoeft niet. Het onderscheid is nogal diffuus: in de politieke praktijk is het lange tijd aantrekkelijk geweest om met federalistische idealen te schermen; met hun verwezenlijking leken immers lichtjaren gemoeid. Met de continue

verdieping van de bevoegdheden van de Europese Unie sinds 1993 – en de versnelling van die verdieping als gevolg van de banken- en schulden crisis sinds 2008 – is die vrijblijvendheid van het federalistisch ideaal verloren gegaan. In het politieke discours zijn zowel aan de linker- als aan de rechterzijde van het politieke spectrum aan het federalisme tegenovergestelde oogmerken opgekomen: tot en met het terughalen van Europese bevoegdheden naar het nationale niveau en de pvv-wens tot het uittreden van Nederland uit de Unie.

Behalve als supranationaal kan het streven van de Nederlandse bijna-consensus aangemerkt worden als *communautaire*. Daarmee wordt bedoeld de overtuiging dat de Europese bovenstatelijke organisatie ingericht diende te worden volgens het model van de Europese Gemeenschap(en). In de praktijk betekende dit dat aan een vijftal criteria moest worden voldaan:

- Overdracht van delen van nationale soevereiniteit (beleidsbevoegdheden) aan de Europese bestuurslaag.
- Een Raad van Ministers met de bevoegdheid met meerderheidsbeslissingen Europese wetten tot stand te brengen.
- Een sterke uitvoerende macht in de vorm van een ‘Hoge Autoriteit’ of ‘Europese Commissie’ met exclusief recht van initiatief voor Europese wetgeving en verreikende eigen bevoegdheden.
- Politiek toezicht door een rechtstreeks door de burgers gekozen Europees Parlement.
- Juridisch toezicht door jurisdictie (rechtsmacht) voor een ‘Europees Hof van Justitie’.

Dit communautaire model, ook wel de ‘communautaire methode’ genoemd, werd door de Nederlandse beleidselite vanaf het midden van de jaren vijftig gepropageerd als hét organisatiemodel voor Europese eenwording. Het belichaamde in belangrijke mate de vijf constitutionele elementen van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, de eerste van de Europese Gemeenschappen, tot stand gebracht in 1951. Deze vijf elementen werden gezien als noodzakelijke voorwaarden voor verdergaande integratie; voorwaarden die moesten voorkomen dat deze zou afglijden naar meer vrijblijvende vormen van intergouvernementele samenwerking.

De Nederlandse communautaire soep werd in de Europese praktijk lang niet altijd zo heet gegeten als ze werd opgediend. De Franse president Charles de Gaulle maakte ten tijde van de zogenoemde crisis van de lege stoel in 1965-1966 hardhandig duidelijk dat hij niet gediend was van meerderheids-

besluitvorming als die impliceerde dat Frankrijk op een vitale aangelegenheid overstemd zou kunnen worden. Ook binnen de partijen die deel uitmaakten van de consensus waren er kritische geluiden te horen. De pvda en de vvd kenden vleugels waar juist meerderheidsbesluiten op het Europese niveau met wantrouwen bezien werden.

Met de ratificatie van het Verdrag van Maastricht accepteerde de Nederlandse beleidselite een Europese Unie die supranationale met intergouvernementele besluitvorming combineerde. De intergouvernementele trend werd sindsdien versterkt door de toetreding van vijftien nieuwe lidstaten en de opkomst van de Europese Raad van staatshoofden en regeringsleiders, die zich tot de agendabepalende institutie van de Unie zou ontwikkelen. Ook de reddingsoperaties waarmee tussen 2008 en 2013 werd getracht de bankencrisis en schuldencrisis te bezweren, waren vruchten van topontmoetingen tussen de regeringsleiders van bovenal de grote lidstaten van de EU. Toch kan niet worden geconcludeerd dat de Europese Commissie, het dagelijks bestuur van de Unie, slachtoffer was van deze tendens tot intergouvernementele besluitvorming op het niveau van de Europese Raad. De door de staatshoofden en regeringsleiders in het leven geroepen supervisieregimes voor nationale begrotingen en financiële instellingen werden aan haar toevertrouwd. Zo leidden de banken- en schuldencrisis met steun van de Nederlandse regering juist tot een verdere communautarisering van voorheen nationale bevoegdheden naar het Europese niveau.

Het onderscheid tussen supranationale integratie en intergouvernementele samenwerking is derhalve geen nulsomspel, waarbij winst voor de een automatisch resulteert in navenant verlies voor de ander; het is een relatief onderscheid. Zolang de wederzijdse afhankelijkheid en daarmee kwetsbaarheid tussen de Europese mogelijkheden doorzet, neemt de behoefte aan Europese oplossingen voor grensoverschrijdende problemen toe. Oplossingen die soms een supranationaal (of meer specifiek: communautair) karakter dragen, soms een intergouvernementeel karakter. Dikwijls gaat het om een mengvorm.

Toch blijft het onderscheid supranationaal-intergouvernementeel nuttig, niet in de laatste plaats om de stellingname van burgers, politici en politieke partijen ten aanzien van Europese integratie te classificeren en nader te duiden. ‘Europa’ is namelijk een bewegend doel: van een oorspronkelijk spectaculair maar naar reikwijdte beperkt experiment in bovenstatelijk beheer van de kolen- en staalsectoren ontwikkelde het ‘project Europa’ zich tot een samenwerkingsverband met brede bevoegdheden en daarmee als een bestuurslaag voor de bij het project betrokken staten en samenlevingen. Euro-

pa als fait accompli van die historische ontwikkeling nodigde voorstanders van integratie uit tot het formuleren van nieuwe verdergaande verwachtingen en doelen. Tegenstanders van integratie werden door het fait accompli Europa genoodzaakt tot herbezinning op hun verzet en het onderkennen van het tot stand gebrachte. Zo leidde de historische ontwikkeling van de Europese integratie, zowel successen als mislukkingen, tot een permanent proces van heroverweging en herformulering van politieke preferenties. Als gevolg hiervan is er geen generaal ijkpunt waartegen de algemene stellingname van actoren over de langere termijn van zestig jaar Europese integratiegeschiedenis kan worden afgemeten. Wel is het mogelijk op onderscheidene momenten in die historische ontwikkeling de vraag te beantwoorden in hoeverre individuele actoren voor- dan wel tegenstanders waren van *verdere* supranationalisering in de vorm van nadere overdracht van nationale bevoegdheden aan de Europese instellingen, alsmede de ontwikkeling van nieuwe bevoegdheden met een beperkende doorwerking op de nationale beleidsruimte. Verschillende auteurs hebben zich over de mogelijkheden tot typologisering van ‘eurofilie’ en ‘eurosceptis’ en hun tussenliggende schakeringen gebogen. Voor de voorliggende studie is gebruikgemaakt van een voor de Nederlandse verhoudingen ontwikkelde vijfdeling.¹⁴ Hierin wordt aan het ene uiterste een ‘Europa-maximalistische’ attitude onderkend, een stellingname die overeenkomt met de in het bovenstaande onderscheiden federalistische visie: Europese integratie is nuttig en wenselijk, als oplossing voor grensoverschrijdende vraagstukken én als politiek doel op zichzelf.

Aan het andere uiterste van het spectrum staat de ‘Europa-verwerpende’ stellingname, die een Europese staatkundige constructie of bestuurslaag van de hand wijst en de mate waarin ze gerealiseerd is als een vijandige bezetingsmacht ervaart. De ‘Europa-renationalisatorische’ attitude gaat niet zo

ver, want ze ziet voordelen in hetgeen in Europa tot stand gebracht is maar ze acht de Europese integratie op onderdelen doorgeschoten en streeft naar het terugbrengen naar het nationale domein van ten onrechte aan Europa overgedragen soevereiniteit en bevoegdheden. Een ‘Europa-positivistische’ attitude staat positief ten aanzien het integratieve acquis¹⁵ en accepteert het perspectief van nadere overdracht van nationale bevoegdheden als middel voor de oplossing van grensoverschrijdende vraagstukken, maar nadrukkelijk niet als een politiek doel op zichzelf. Een ‘Europa-behoudende’ stellingname ten slotte staat niet afwijzend tegenover Europa in zijn actuele vorm, maar meent dat het integratieproces zijn doel bereikt heeft: Europa is ‘af’ en verdere overdracht van nationale competenties is ongewenst. De bovenste twee typeringen, ‘Europa-maximalistisch’ en ‘Europa-positivistisch’, kunnen met de typering ‘eurofiel’ geassocieerd worden. De onderste twee typeringen, ‘Europa-verwerpend’ en ‘Europa-renationalisatorisch’, passen bij het etiket ‘eurosceptisch’.

Wel moet worden opgemerkt dat in de praktijk van de politieke analyse Europa-attitudes vaak minder absoluut zijn dan deze poging tot duiding suggereert: ze kunnen behalve per actor ook per onderwerp fluctueren. Bovendien sluiten sommige categorieën elkaar niet per definitie uit. Om een voorbeeld te geven: een partij die de Europese integratie verwerpt, zal vanzelfsprekend tegelijkertijd ook voorstander zijn van het terugbrengen van soevereiniteit naar het nationale domein. Hetzelfde doet zich voor bij de federaal ingestelde partijen: die zullen tegenover de overdracht van bevoegdheden telkens positief staan, waar de ‘positivisten’ dat vaak ook doen. Het is zelfs mogelijk dat partijen aan de ene kant reppen over federalisme en aan de andere kant het (gedeeltelijk) behoud van soevereiniteit benadrukken. In de jaren vijftig en zestig was dit bepaald niet ongewoon. Een dubbele of zelfs driedubbele ‘labeling’ is dus vaak noodzakelijk, maar voor de helderheid van de presentatie van ons onderzoek hebben we daarin niet steeds kunnen voorzien. Daarnaast komt het voor dat de genoemde typeringen in het geheel niet volstaan om een partij in te delen. De Partij voor de Dieren bijvoorbeeld wil een volstrekt andere – meer diervriendelijke – EU dan we thans hebben. Hoe dit te duiden op de genoemde schaal? Kortom, wij zijn ons terdege bewust van de beperkingen van de categorisering, maar niettemin zijn wij van mening dat het gebruik ervan kan helpen bij een nadere analyse van de partijpolitieke standpunten ten opzichte van Europa sinds 1945. In de conclusie van dit boek zal de typologie nadere beschouwing vinden.

Het doel, de achtergrond en de inrichting van dit boek

Dit boek verhaalt het debat in de Nederlandse politiek over Europese integratie sinds de Tweede Wereldoorlog. Hoofdonderwerpen zijn de decennialange bijna-consensus over Europa, zijn teloorgang vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw, en de inrichting van en stromingen binnen het hedendaagse Europadebat in de Nederlandse politiek. Het geeft een beeld van het vertoog over Europa in brede zin, in de Nederlandse politieke partijen en in het parlement gedurende een tijdvak van zestig jaar. Die omvattendheid noopte tot keuzes; de auteurs beogen bijgevolg de lezer eerder een representatief dan een volledig beeld van het Nederlandse Europadebat te verschaffen. Wat in dit boek bijvoorbeeld slechts sporadisch aan bod komt is de relatie tussen de Nederlandse politieke partijen en het Europees Parlement. Om redenen van haalbaarheid hebben wij ons in ons onderzoek vooral gericht op het nationale debat.

De auteurs hebben voor hun onderzoek gebruikgemaakt van een belangrijk deel van de bestaande literatuur over het onderwerp (zie de Literatuurlijst aan het einde van dit boek), alsmede van een rijke schakering aan bronnenmateriaal: Handelingen van de Staten-Generaal, programma's, rapporten en tijdschriften van politieke partijen, beleids- en adviesrapporten, artikelen uit kranten en (wetenschappelijke) tijdschriften, etcetera. Daarnaast zijn vraaggesprekken gehouden met een aantal oud-parlementariërs.

De eerste drie hoofdstukken werden geschreven door onderzoekers verbonden aan het CPG te Nijmegen. Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer bespreken in '1945-1957: Europa als oplossing' het Nederlandse Europadebat gedurende de naoorlogse pioniersjaren. Zij analyseren in het tweede hoofdstuk '1958-1972: voet geven aan Europa' hoe op basis van de uitwerking van de Verdragen van Rome (1957) de Europese Economische Gemeenschap een eigenstandige plaats in de Nederlandse samenleving en het politieke debat verwierf. Hilde Reiding belicht in het derde hoofdstuk, '1973-1986: de teleurstellende Europese werkelijkheid', de confrontatie van de prille Europese instituties met de economische recessie van de jaren zeventig en de eerste helft van de jaren tachtig en het parlementaire en partijpolitieke debat daarover.

Het tweede gedeelte van het boek werd geschreven door de bezorgers ervan, Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, beiden in hun onderzoek gelieerd aan het DNPP te Groningen en werkzaam op de Afdeling Internationale Betrekkingen en Internationale Organisatie van de Rijksuniversiteit Groningen. In het vierde hoofdstuk, '1986-1993: Omslag door de val van de Muur en het Verdrag van Maastricht', beschrijven zij hoe door het

einde van de Koude Oorlog het Nederlandse Europadebat een ongedachte wending nam en met het Verdrag van Maastricht de veelomvattende Europese Unie gecreëerd werd. In hoofdstuk vijf, '1994-2001: Europa wordt binnenland', wordt de doorwerking van de met 'Maastricht' gecreëerde nieuwe bestuurslaag op het Nederlandse Europa-vertoog gedemonstreerd. Het zesde hoofdstuk, '2002-2005: Dissonanten nemen toe: keerpunt in het Nederlandse Europadebat', analyseert de politisering van het Nederlandse Europa-debat, culminerend in het grondwetsreferendum van 1 juni 2005. Het zevende en laatste hoofdstuk, '2006-2012: Europa boven aan de agenda', onderzoekt de opmars van Europa op de Nederlandse politieke agenda: het Verdrag van Lissabon en de banken- en schulden crises plaatsten de EU op een prominente plek in de Nederlandse publieke opinie.

Wij zijn velen erkentelijk voor hun ondersteuning bij het tot stand komen van dit boek. Victor van Bentem, Stef van den Bergh, Boudewijn Boesveld, Charlotte Brandsma, Martijn van den Brink, Tobias Dekkers, Meike Lucas, Petra Molenaar, Nienke Onnen, Hayo Raaphorst, Jan Ramakers, Dorien van Rheenen, Ronan Shenhav, Milou Verheij en Jonathan Verwey hebben aan Nijmeegse dan wel Groningse kant hun waardevolle inspanningen geleverd ten behoeve van het aan dit werk ten grondslag liggende onderzoek en aanverwante activiteiten. Dr. Sam Rozemond, Dr. Bert van den Braak en Dr. Alexander van Kessel hebben belangrijk adviserend werk verricht. Prof.dr. Carla van Baalen, Prof.dr. Albert Kersten en Prof.dr. Gerrit Voerman hebben het gehele manuscript nauwgezet doorgelezen en van steekhoudend commentaar voorzien. De eindverantwoordelijkheid voor de inhoud ligt bij de auteurs van de diverse hoofdstukken.

Dit boek is tot stand gekomen dankzij de ruimhartige bijdragen van het Montesquieu Instituut en het Europafonds van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Wij zijn beide organisaties dank verschuldigd voor de ondersteuning van dit fascinerende onderzoeksproject.

Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst (redactie), januari 2013